

Tevbe Sûresi 107. Âyet Bağlamında Zeyd B. Cârîye'nin Kimlik Tespiti

(The Identification of Zayd b. Jāriya in the Context of Verse 107 of Sûrat al-Tawba)

Nurdoğan TÜRK

Doç. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi Assoc. Prof., Hacı Bayram Veli University

İlahiyat Fakültesi Faculty of Theology

Tefsir Anabilim Dalı Department of Tafsir

Ankara | Türkiye Ankara | Türkiye

nurdogan.turk@hbv.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-5684-5956>

<https://ror.org/05mskc574>

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi

Article Types | Research Article

Geliş Tarihi | 13/Ocak/2025

Received | 13/January/2025

Kabul Tarihi | 11/Haziran/2025

Accepted | 11/June/2025

Yayın Tarihi | 30/Haziran/2025

Published | 30/June/2025

Bir iç- İki Dış Hakem

One Internal- Two External Referees

Çift Taraflı Kör Hakemlik

Double-Blind Refereeing

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik

Ethical principles were followed during the

ilkelere uyulmuştur.

preparation of this study.

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

No conflict of interest declared.

Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.

This Article was scanned by iTenticate

Etik Bidirim | ilmiyat@gop.edu.tr

Ethics Notice | ilmiyat@gop.edu.tr

Lisans CC-BY-NC-ND 4.0

Licence | CC-BY-NC-ND 4.0

Atıf | Cite as:

Türk, Nurdoğan. "Tevbe Sûresi 107. Âyet Bağlamında Zeyd B. Cârîye'nin Kimlik Tespiti [The Identification of Zayd b. Jāriya in the Context of Verse 107 of Sûrat al-Tawba]". Tokat İlmiyat Dergisi | Tokat Journal of Ilmiyat 13/1 (Haziran | June 2025), 111-135.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1619253>

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Identification of Zayd b. Jāriya in the Context of Verse 107 of Sūrat al-Tawba

Abstract: In the narrative of the Masjid al-Durrār, which is mentioned in the context of the exegesis of verse 107 of Sūrat al-Tawba, there is a confusion about the identity of the people who were accused of hypocrisy and built Masjid al-Ḍirār. *Zayd b. Jāriya* (d.?) is one of the names of the group mentioned in this narrative whose identity is ambiguous and confused. The ambiguity in his identity and the accusation of nifaq against him played an important role in the selection and study of this name. As a matter of fact, in the past, various opinions have been put forward about this name in the Islamic literature. In order to eliminate this confusion, we have dealt with his identification. We have limited the study to its examination of Zayd b. Jāriyah in terms of identification. This kind of identification is important for the exegesis of narrations. In this research, the examination of a figure of interest to multiple fields beyond tafsir has necessitated an interdisciplinary approach. The identification of the aforementioned person and the problems arising in this regard have been at the centre of the study. Therefore, the article aims to solve the problems and clarify the identity of this name. Methodically the study, the reason for the revelation of the 107th verse of Sūrat al-Tawba, its short exegesis and the comments of the commentators on the verse were touched upon respectively, identifies five other people named Zayd b. Jāriya in the sources, addresses the problems of Zayd b. Jāriya's identification, and finally tries to clarify his identity. It is hoped that this study will make a contribution to the field in terms of healthy criticism of the narrations from Zayd b. Jāriya.

Keywords: Tafsīr, Sūrat al-Tawba Verse 107th, Zayd b. Jāriya, Identity.

Tevbe Sûresi 107. Âyet Bağlamında Zeyd B. Cârîye'nin Kimlik Tespiti

Öz: Tevbe Sûresi 107. âyetin tefsiri bağlamında zikrolunan Dırâr mescidi anlatısında kendilerine nifak isnad edilen ve Mescid-i Dırâr'ı yapan kişilerin kimliğini tespit noktasında bir karışıklık söz konusudur. Zeyd b. Cârîye (öl. ?), bu anlatıda söylenilen grubun içinde yer alan ve kimliği muğlak olup karıştırılan bir isimdir. Kimliğindeki muğlaklık ve kendisine yöneltilen nifak isnadı, bu ismin seçimi ve çalışılmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim geçmişte, İslâm literatüründe bu isim hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Biz de bu karışıklığın giderilebilmesi için onun kimlik tespitini ele aldık. Çalışmayı, Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti yönünden incelenmesi ile sınırlandırdık. Zira bu tür kimlik tespitleri, rivayet tefsiri açısından önem arz etmektedir. Bu araştırmada tefsir alanı dışında birçok alanın ilgilendiği bir ismin incelenmesi, aynı zamanda disiplinler arası bir yaklaşımı gerekli kılmıştır. Anılan şahsın kimlik tespiti ve bu konuda oluşan problemler, çalışmanın merkezinde yer almıştır. Dolayısıyla makale, saptanan problemleri çözüme kavuşturmayı ve bu isme dair kimliği netleştirmeyi amaçlamıştır. Çalışmada, metodik olarak sırasıyla Tevbe Sûresi 107. âyetinin sebeb-i nüzûlü, kısa tefsiri ve müfessirlerin âyetle ilgili yorumlarına temas edilmiş, kaynaklarda Zeyd b. Cârîye adını taşıyan diğer beş kişi tespit edilmiş, Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti problemlerine değinilmiş ve nihayetinde onun kimliği netleştirilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmanın, Zeyd b. Cârîye'den gelen rivayetleri sağlıklı kritize etme bakımından alana katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tevbe Sûresi 107. Âyet, Zeyd b. Cârîye, Kimlik.

Giriş

Tevbe Sûresi 107. âyeti özelinde kendilerine nifak¹ atfedilen ve Dırâr mescidini inşa eden şahısların kimliğini tespit noktasında bir karışıklık bahis konusudur. Esasında kimlik karışıklığı problemi, sadece bugün değil geçmişte de üzerinde çalışılan konulardan birisidir. Bu bağlamda Hasan b. Bişr Âmidî (öl. 371/981), Dârekutnî (öl. 385/995), Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), Hatîb el-Bağdâdî'nin talebesi Emîr Ebû Nasr İbn Mâkûlâ (öl. 475/1082'den sonra) gibi bazı âlimler; karışıklıkları önlemek için meşhur isimleri, lakapları, künyeleri ve nisbeleri aynı olan şahıslarla kimin kast olunduğunu yani birbirlerine benzeyen, karıştırılma olasılığı bulunan kişileri araştırmışlar, buna dair eserler kaleme almışlardır.²

Tefsirin rivayet boyutu açısından bu tür kimlik tespitleri, önem arz etmektedir. *Zeyd b. Cârîye*, Dırâr mescidi anlatısında adı geçenlerden birisidir. Araştırıldığında kaynaklarda, bu adı taşıyan birden fazla kişinin bulunduğu görülmektedir. Bu durum, Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti problemi için bir zemin oluşturmaktadır. Nitekim onun birden fazla şahsa müşterek isim olması, bazılarınca isminin karıştırılması ve kanaatimizce bu karıştırmanın oluşturduğu sorunlara önem verilmesi, geçmişte de literatürde bu isme dair farklı görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuştur. Bu meyanda bazı müellifler, kitaplarında Zeyd b. Cârîye adını taşıyan kişileri incelemiştir. Örneğin Ebû Ahmed el-'Askerî³ (öl. 382/992), Hadis tashîfâtı⁴ alanında eser yazan Ebu'l-Fadl el-Herevî⁵ (öl. 405/1014) ve Hatîb el-Bağdâdî⁶ iki ve İbn Hacer el-Askalânî⁷ (öl. 852/1449), üç farklı Zeyd b. Cârîye'den bahsetmiştir.

¹ Nifak kelimesi, Arapça lügatlerde “Dayamak, temellendirmek; (düşmanlıkta) sertleşmek, katılaşmak; sözü götürmek; (hadiste) kelâmı söyleyenine ulaştırmak” (İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullâh Alî el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), “snd”, 3/2114); “Bir şeyi desteklemek, kendisine dayanılacak bir destek kılmak, (bir şeyi bir yere) yaslamak, (bir konuda birini) yetkilendirmek, sorumlu tutmak” (Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemu'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsıra* (Kahire: Alemu'l-Kütüb, 1429/2008), “snd”, 2/1117) gibi manalara gelmektedir. Terim olarak “Dine bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkıp kaçan” anlamındadır. Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), “nfk”, 502).

² Örneğin bk. Ebu'l-Kâsım el-Hasen İbn Bişr el-Âmidî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi esmâ'i's-su'arâ ve künâhim ve elkâbihim ve ensâbihim ve ba'di şî'rihim*, thk. F. Krenkow (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991), 1-262; Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî el-Bağdâdî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffik b. Abdillâh b. Abdilkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-Hadîs, 1406/1986), 1-5. Ciltler; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm*, thk. Sükeyne eş-Şihâbî (Dımaşk: Dâru Talâs, 1985), 1-2. Ciltler; el-Emîr İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1-8. Ciltler.

³ Ebû Ahmed el-Hasan b. Abdillâh b. Saîd el-'Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, thk. Mahmûd Ahmed Mîre (Kahire: el-Matba'atü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, 1402/1982), 2/521-522.

⁴ Tashîf, “Bir sayfada (kelimeleri) hatalı okumak veya yazmak” demektir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “shf”, 4/2405; ayrıca bk. Emrullah İşler, “Tashîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 40/128-129.

⁵ Ebu'l-Fadl Ubeydillâh b. Abdillâh b. Ahmed el-Herevî, *el-Mu'cem fi mütebehi esâmî'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Fâyâbî (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1411/1990), 128.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, 1/295.

⁷ Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Mu'avvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995), 2/492-493.

Zeyd b. Cârîye ismine birçok tefsirde yer verilmiştir. Örneğin Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923),⁸ İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938),⁹ (öl. 427/1035),¹⁰ Mâverîdî (öl. 450/1058),¹¹ Ferrâ Begavî (öl. 516/1122),¹² Necmeddin Neseî (öl. 537/1142),¹³ İbn Atıyye el-Endelüsî (öl. 541/1147),¹⁴ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201),¹⁵ Kurtubî (öl. 671/1273),¹⁶ Ali b. Muhammed Hâzin (öl. 741/1341),¹⁷ İbn Kesîr (öl. 774/1373)¹⁸ ve Süyûtî (öl. 911/1505);¹⁹ Tevbe Sûresi 107. âyeti bağlamında Dırâr mescidini yapan grup içinde Zeyd b. Cârîye ismini zikretmişler, onu sadece Cârîye b. Âmir'in (öl. ?) oğlu şeklinde kaydetmişler ve başka herhangi bir bilgi aktarmamışlardır.²⁰ Aynı şekilde Ulûmü'l-Kur'ân alanında eser veren müelliflerden Vâhidî²¹ (öl. 468/1076), Süyûtî²² ve Bikâî²³ (ö. 885/1480); hadis, siyer, tarih ve tabakât-terâcim âlimlerinden Vâkidî²⁴ (öl. 207/823), İbn

-
- ⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî Câmîu'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 11/673-674.
- ⁹ Abdurrahmân b. Muhammed İbn İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm müsneden 'ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 6/1879.
- ¹⁰ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Salâh Bâ Osmân vd. (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015), 14/48.
- ¹¹ Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî el-Basrî, *en-Nüket ve'l-'uyûn Tefsîru'l-Mâverîdî*, nşr. es-Seyyid b. Abdulkaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye-Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.), 2/400.
- ¹² Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Tefsîrü'l-Begavî (Me'âlimü't-tenzîl)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1409/1989), 4/93.
- ¹³ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî el-Hanefî, *et-Teysîr fî't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440/2019), 7/468.
- ¹⁴ Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye el-Endelüsî, *Tefsîru İbn Atıyye el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. er-Rehîle el-Fârûk vd. (Doha: Dâru'l-Hayr, 1428/2007), 4/404.
- ¹⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422/2001), 2/297.
- ¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1427/2006), 10/371.
- ¹⁷ Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin el-müsemma Lübbâbü't-te'vil fî me'âni't-tenzîl*, tsh. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004/1425), 2/406.
- ¹⁸ Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Müessesetu Kurtuba-Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 1421/2000), 7/282.
- ¹⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003), 7/526.
- ²⁰ Ayrıca çağdaş tefsirlerden komisyon tarafından hazırlanan *Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr* adlı eserde de Zeyd b. Cârîye ismi, aynı âyet bağlamında sözü edilen on iki kişilik grup arasında ek bilgi verilmeden geçmektedir. Komisyon (Merkezü'l-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye), *Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr*, nşr. Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017), 10/633, 635.
- ²¹ Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü nüzüli'l-Kur'ân*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), 264-265.
- ²² Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 1429/2008), 701.
- ²³ Ebu'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/103.
- ²⁴ Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî, *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkidî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 3/1046-1047.

Hişâm²⁵ (öl. 218/883), Taberî,²⁶ İbn Hazm²⁷ (öl. 456/1064), Sibt İbnü'l-Cevzî²⁸ (öl. 654/1256) ve İbnü'l-Mülakkın²⁹ (öl. 804/1401), Zeyd b. Cârîye adını söz konusu âyet özelinde ilgili olayda adı geçen isimlerden biri olarak nakletmişlerdir. Onlar da müfessirler gibi yalnızca Cârîye b. Âmir'in oğlu şeklinde aktarmışlar, başka bir veri sunmamışlardır. Zeyd b. Cârîye ismi, bu hâliyle muğlak kaldığı için özellikle bu ismin izini sürmek gerekir. Dolayısıyla bu isimle ilgili belirsizliğin giderilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Şu hâlde söz konusu belirsizlik problemini çözüme kavuşturmak için kimlik tespiti yapılması gerekmektedir.

Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti hakkında bildiğimiz kadarıyla müstakil bir araştırmaya rastlanılmamakta birlikte konuyu kısmen ele alan Abdullah Yıldız'ın "Kendilerine Nifâk İsnâd Edilen Sahâbîler ve Rivâyetleri" adlı makalesi bulunmaktadır. Yıldız, bu çalışmada Zeyd b. Cârîye'nin kimliğine kısaca temas etmiş, ondan gelen on rivayeti aktarmış ve bu rivayetleri değerlendirmiştir.³⁰ Bu çalışma ise Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespitine odaklanacaktır. Bu sebeple ondan gelen rivayetler, bunların sıhhat dereceleri, kritiği, hocaları, talebeleri vb. hususlara değinilmeyecektir.

Kimliğindeki kapalılık ve kendisine atfedilen nifak³¹ isnadından dolayı Zeyd b. Cârîye'yi incelemeyi seçtik. Zira bu muğlaklık ve nifak atfı, Zeyd b. Cârîye adı özelinde rivayetlerin sıhhatli kritize edilememesi ve hatalı nifak atfı problemlerini gündeme getirmektedir. Bu durum, kimlik tespitinin rivayet tefsiri yönünden ne denli mühim olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespitinin hem ondan gelen rivayetlerin sağlıklı değerlendirilmesine hem de son derece ciddi bir suçlama olan yanlış nifak isnadını önlemede katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Çalışmada, yöntem olarak sırasıyla;

- Tevbe Sûresi 107. âyetinin sebep-i nüzûlü, kısa tefsiri ve müfessirlerin âyetle ilgili yorumları verilmiş,

²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sekkâ vd. (Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdühû, 1375/1955), 2/530.

²⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî Târihu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Me'ârif bi-Mısır, ts.), 3/110-111.

²⁷ Alî b. Hazm el-Endelûsî, *Cevâmî'u's-sîre ve hamsü resâile uhrâ*, thk. İhsân Abbâs-Nâsirüddîn el-Esed (Mısır: Dâru'l-Me'ârif bi-Mısır, ts.), 253/254.

²⁸ Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berakât vd. (Dimaşk: er-Risâletu'l-Âlemiyye, 1434/2013), 4/155.

²⁹ Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî eş-Şâfiî İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh li şerhi'l-Câmii's-Sahîh*, thk. Dâru'l-Felâh (Hâlid er-Rabbât ve Cum'a Fethî) (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 24/426.

³⁰ Abdullah Yıldız, "Kendilerine Nifâk İsnâd Edilen Sahâbîler ve Rivâyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/25 (Haziran 2011), 154-160.

³¹ (Bk.) Vâkidî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1046-1047; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/530; Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/673-674; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/110-111; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, 6/1879-1880; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 264-265; Begavî, *Tefsîrü'l-Begavî*, 4/93; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2/400; İbn Hazm, *Cevâmî'u's-sîre*, 253/254; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/155; İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 24/426; Süyûtî, *el-İtkân*, 701.

- Kaynaklarda Zeyd b. Cârîye ismiyle geçen diğer kişiler zikredilmiş,
- Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti problemlerine temas edilmiş,
- Onun kimliği açık seçik bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu meyanda başta tefsir ve esbâb-ı nüzûl kaynakları olmak üzere birçok siyer, tarih, tabakât-terâcim vb. kitaplara müracaat edilmiştir.

1. Tevbe Sûresi 107. Âyetinin Sebeb-i Nüzûlü, Kısa Tefsiri ve Müfessirlerin Âyetle İlgili Yorumları

Bu bölümde, Tevbe Sûresi 107. âyetinin iniş sebebi, kısa tefsiri ve müfessirlerin âyetle ilgili yorumları ele alınacaktır.

1.1. Âyetin Sebeb-i Nüzûlü ve Kısa Tefsiri

وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِصَادًا لِّمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ ۚ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ ۖ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ

“Ve zarar vermek, inkâr etmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve Resûlü’ne savaş açmış kişinin yolunu gözlemek üzere bir ‘mescid’ edinenler, ‘biz iyilikten başka bir şey istemiş değiliz’ diye yemin edeceklerdir. Allah şahittir ki, onlar kesinlikle yalancılardır.”

Münafıkların kötü emellerle Medine’de bir mescid imar ettiklerinden ve bunu da iyilik adına yaptıklarına dair yemin edeceklerinden bahsedilen bu âyetin sebeb-i nüzûlü, müfessirler tarafından şöyle izah edilmiştir: Amr b. Avf Oğulları, Kubâ mescidini inşa etmişler, davet üzerine Rasûlullâh orada onlara namaz kıldırması. Fakat akrabaları olan Ganem b. Avf Oğulları, bu durumu çekememişler, arkaplanda akrabalarına karşı üstünlük sağlamak gayesiyle başka bir mescid imar ederek burada Hz. Peygamber’in kendilerine namaz kıldırmasını ve rahip Ebû Âmir (öl. 9-10/630-31) Şam’dan döndüğünde namaz kıldırmasını arzulamışlardır.³² Onları buna sevk eden dört sebep öne sürülmüştür. Bunlar zarar vermek, Hz. Peygamber’i ve İslâm’ı inkâr, Müslümanların arasını açmak, daha önce Allah ve Resûlü’ne savaş ilan etmiş kişiyi beklemek şeklinde belirtilmiştir.³³

Tebûk Seferi hazırlıkları için Rasûlullâh Medine dışında Zuevân denilen mevkide bulunduğu sırada Dırâr mescidini inşa edenler, O’na varıp hasta ve özür sahibi kişileri, yağmur ve kış gecelerini gözeterek bir mescid yaptıklarını ve burada kendilerine namaz kıldırmasını istediklerini söylemişlerdir. Hz. Peygamber, sefere gitmekte olduğunu ve İnşallah sefer dönüşünde gelip onlara orada namaz kıldırabileceği şeklinde karşılık vermiştir. Ancak sefer

³² Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 14/47; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûnî’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vîl*, nşr. Ebû Abdillâh ed-Dânî b. Münîr Âlû Zehvî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1427/2006), 2/231-232; ayrıca bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/296-297; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Tefsîru’l-Beyzâvî el-müsemmâ Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk-Mahmûd Ahmed el-Atrâş (Dimaşk: Dâru’r-Reşîd-Beyrut: Müessesetu’l-Îmân, 1421/2000), 2/78; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/524

³³ Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nîsâbü’rî, *Garâibü’l-Kur’ân ve regâibü’l-furkân*, thk. Zekerîyyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1416/1996), 3/528.

dönüşü Zuevân denilen yere geldiğinde mescidin durumu kendisine Allah tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine Rasûlullâh, Mâlik b. ed-Duhşüm es-Sâlimî (öl. ?) ile Ma'n b. Adî (öl. 12/633) veya kardeşi Âsım b. Adî el-Aclânî'yi (öl. 45/665) çağırması ve onları o mescidi yıkıp yakmakla görevlendirmiştir. İkisi hızlıca mescide gitmişler, içeriye girmişler ve münafıklar henüz içeride iken yakıp yıkmaya başlamışlardır. Bunu gören münafıklar, dağılıp kaçmışlardır. Bunun üzerine zikrolunan kişiler hakkında Tevbe Sûresi 107-110. âyetleri, nazil olmuştur.³⁴ Daha sonraları Hz. Peygamber, yıkılan mescidin yerinin çöplük olarak kullanılmasını emretmiştir.³⁵

Söz konusu âyette geçen “Bir ‘mescid’ edinenler” ifadesi ile kast olunanların; münafıklar,³⁶ münafıkların mescidini mescid edinenler³⁷ veya Ganem b. Avf Oğulları³⁸ oldukları söylenmiştir. Yine kast olunan kişilerin; Evs ve Hazrec, Amr b. Avf Oğulları, Ganem b. Avf Oğulları veya Avf Oğulları'ndan ve on iki, on yedi ya da yirmi kişi oldukları ileri sürülmüştür.³⁹ Örneğin Taberî; bu topluluğun Ensârdan olup sayılarının on iki, adlarının Hizâm b. Hâlid b. Ubeyd b. Zeyd (öl. ?), Sa'lebe b. Hâtıb (öl. ?), Muattib b. Kuşeyr (öl. ?), Ebû Habîbe b. el-Ez'ar (öl. ?), Abbâd b. Huneyf (öl. ?), Cârîye b. Âmir (öl. ?) ve iki oğlu Mücemmi' b. Cârîye (öl. 60/680 [?]) ve -bu çalışmada incelediğimiz- Zeyd b. Cârîye (öl. ?), Nebtel b. Hâris (öl. ?), Bahzec (öl. ?), Bicâd İbn Osmân (öl. ?) ve Vedîa b. Sâbit (öl. ?) olduklarını belirtmiştir.⁴⁰ Görüldüğü üzere Zeyd b. Cârîye, kendilerine nifak

³⁴ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/673; ayrıca bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 14/48-50; Begavî, *Tefsîrü'l-Begavî*, 4/93-94; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/231-232; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/297; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 7/281-282; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/524-525.

³⁵ Begavî, *Tefsîrü'l-Begavî*, 4/94; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/232.

³⁶ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru'l-imâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-İslâmiyyî'l-Hadîse, 1410/1989), 374; Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/677, 679; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 6/1879; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005), 6/451; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/524.

³⁷ Mukâtîl b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1423/2002), 2/195.

³⁸ Abdürrezâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1989), 2/165; Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/677-678; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 6/1879.

³⁹ bk. İbn Abbâs, *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 214; Mukâtîl b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân*, 2/195; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2/400; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî el-müsemma Bahrü'l-ulûm*, thk. 'Ali Muhammed Mu'avvad vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 2/73; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*, thk. Heyet (Şârika: Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ ve'l-Bahsî'l-İlmî, 1429/2008), 3151-3152; Nesefî, *et-Teysîr*, 7/468; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/297; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 6/1879; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 14/48; Begavî, *Tefsîrü'l-Begavî*, 4/93; İbn Atıyye, *Tefsîru İbn Atıyye*, 4/404; Muhammed er-Râzî Fahrüddîn İbnü'l-'Allâme Ziyâuddîn Ömer, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-müştehir bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 16/198; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/371; Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin*, 2/406; Muhammed b. Yûsuf Ebî Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahrî'l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 5/101; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/526; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Râhu'l-me'âni fî tefsîri'l-Kur'ân'il-azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 11/18.

⁴⁰ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/673-674.

isnad edilen söz konusu topluluk üyelerinden birisidir. Bu meyanda ‘Askerî, şunları anlatmıştır: Cârîye b. Âmir, Dırâr mescidini inşa eden kişidir. Bu mescidde toplananların başıdır. Mescid yapımında yanında, oğulları Mücemmi’, Zeyd, Yezîd ve kız kardeşinin oğlu Abdullâh b. Nebtel (öl. ?) vardır. Abdullâh b. Nebtel, Hz. Peygamber’in sözlerini münafıklara taşımaktadır. Mücemmi’, Mescid-i Dırâr’da babası Cârîye ve arkadaşlarına namaz kıldırıyordu. Sonra bunu terk etmiştir. Hz. Ömer’in (öl. 23/644) halifeliği döneminde Hz. Ömer’e, Mücemmi’nin takvâ mescidinde insanlara namaz kıldırıldığı bilgisi ulaşınca “O, münafıkların imamı değil miydi?” demiştir. Bunun üzerine Mücemmi’, Hz. Ömer’e gelerek sadece insanların daha iyisine layık olduklarını düşündüğüne dair yemin etmiş, sonra Kuran’dan bir şey aldığını ve insanlara namaz kıldırıldığını söylemiştir. Hz. Ömer, onu doğrulamış ve takvâ mescidinde namaz kıldırmasına izin vermiştir.⁴¹

Tevbe Sûresi 107. âyetinde geçen bazı ifadelerden muradın ne olduğu yolunda izahlar yapılmıştır. İzahı yapılan lafızları; “küfren”, “daha önce”, “Allah ve Resûlü’ne savaş açmış kişi”, “Biz iyilikten başka bir şey istemiş değiliz” diye yemin edeceklerdir.”, “el-Hüsnâ” şeklinde sıralamak mümkündür. Buna göre “küfren” lafzı ile münafıkların kalplerindeki nifakın⁴² murat edildiği ifade edilmiştir. “Daha önce” yani münafıkların mescidi inşa etmelerinden önce⁴³ “Allah ve Resûlü’ne savaş açmış kişi”, fâsık,⁴⁴ kâfir,⁴⁵ yahudi,⁴⁶ rahip⁴⁷ Ebû Âmir’dir.⁴⁸ O, Allah ve Resûlü’ne muhalefet etmiş, onları inkâr etmiş⁴⁹ ve Rasûlullâh’a karşı savaşmıştır.⁵⁰ Daha sonra Hz. Muhammed ve ashabını Medine’den çıkarmak için Şam’a giderek Bizans kralı⁵¹ Herakleios’dan yardım istemiştir.⁵² Oradan Dırâr mescidini imar edeceklerle, güçlerinin yettiği kadar silahlanmalarını⁵³ ve döndüğünde namaz kıldıracağı bir mescid yapmalarını emreden bir mektup göndermiştir. Münafıklar da onun bu emrini yerine getirerek mescid yapmışlardır.⁵⁴ Ebû Âmir, Şam’da bulunan Kinnesrîn’de⁵⁵ kafir olarak⁵⁶ ölmüştür. “Biz iyilikten başka bir şey istemiş değiliz” diye yemin edeceklerdir.” ifadesi ile kast olunan, bir rivayete göre Bahzec’dir. Hz. Peygamber, bu eylemi sebebiyle onu kınamış ve kendisine hangi amaçla bunu yaptığını sormuştur. O da yalan söylediği hâlde yemin edip yalnızca iyilik murat ettiği için bunu yaptığını belirtmiştir. Rasûlullâh, onu doğrulamış ve mazur görmeyi

⁴¹ ‘Askerî, *Tashîfâtü’l-muhaddisîn*, 2/521-522.

⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/195.

⁴³ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/674.

⁴⁴ İbn Abbâs, *Tenvîru’l-mikbâs*, 214.

⁴⁵ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/674.

⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/195-196.

⁴⁷ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/676-677.

⁴⁸ İbn Abbâs, *Tenvîru’l-mikbâs*, 214; Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru’l-imâm Mücâhid b. Cebr*, 374; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/196; Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/674-677, 678; Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 7/523.

⁴⁹ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/674.

⁵⁰ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/674, 676; Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 7/523.

⁵¹ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/674-675, 678.

⁵² Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/676; Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 7/523.

⁵³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-azîm*, 6/1878.

⁵⁴ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/674.

⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/195-196; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/232.

⁵⁶ Semerkandî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, 2/73.

dilemiştir. Akabinde bu durum üzerine mezkûr 107. âyet inmiştir.⁵⁷ Başka bir rivayete göre yemin eden şahıs, Mücemmi' b. Hârîse (öl. ?)⁵⁸ veya Mücemmi' b. Cârîye'dir (öl. 60/680 [?]). “*el-Hüsna*” lafzı ile Allah’a itaat, cennet, dini yaşamak ve namaz için toplanmaktan daha hoş bir eylem,⁵⁹ dua, Allah’ı zikir ve namaz kılanlara genişliğin⁶⁰ murat edildiği söylenmiştir.

Anlaşıldığı üzere Kubâ mescidine alternatif bir mescid tesis eden münafıkların amaçları hem Rasûlullâh’a karşı muhalefet etmek hem de Müslümanlar arasında ikilik çıkartmaktır.⁶¹ Müslümanlar tefrika hâlinde iken şayet düşman gelirse onları parçalanmış bulacaklar, böylece onları daha kolay ve rahat şekilde bozguna uğratıp muzaffer olacaklardır.⁶² Gerçekten o sıralarda Kubâ halkı müslümanlarının tümü Kubâ mescidinde topluca namaz kılar⁶³ ve mescid dolup taşarken,⁶⁴ münafıklar yeni bir mescid inşa ettikten sonra Kubâ mescidine gelip namaz kılanların sayısında azalma görülmüştür.⁶⁵

Öte yandan âyette; münafıkların, bu mescidi sadece Müslümanlara iyilik olsun, zayıf ve hastalara fayda ve genişlik sağlasın diye yaptıklarına dair yemin edeceklerinden ve Allah’ın, onların bu yemin ve söyleminde kesinlikle yalancı olduklarına şahit olduğundan bahsedilmiştir.⁶⁶ Bir keresinde Hz. Peygamber, zikri geçen münafıkları çağırıp neden böyle bir şey yaptıklarını sorunca yalnızca iyilik istediklerine dair yemin etmişlerdir.⁶⁷

1.2. Müfessirlerin Âyetle İlgili Yorumları

Tevbe Sûresi 107. âyeti, Allah’ın, peygamberine münafıkların yalancı ve hain olduklarını haber vererek O’nun münafıklar hakkındaki tanıklığını ortaya koymuştur.⁶⁸ Yine burada Hz. Muhammed’in risâletinin doğruluğuna bir işaret vardır. Zira Allah, münafıkların aralarında sır gibi sakladıkları kötülükleri peygamberine bildirmiştir.⁶⁹ Diğer taraftan âyette, Allah’ın mescidini kötü emellerine alet edebilecek kadar fena, karanlık ve tehlikeli olan münafıkların ve hasta kalpli insanların Allah’ın elçisine, davetine ve otoritesine karşı cüret ettikleri komplo ortaya konmuştur. Bu yüzden münafıklara atfedilen cümle, anlatılan fenalıklarına ve art niyetlerine uygun düşecek

⁵⁷ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/676; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 6/1879; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/523.

⁵⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/196.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/297.

⁶⁰ Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/709; Nizâmüddîn en-Nîsâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an*, 3/529.

⁶¹ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/674.

⁶² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 6/451.

⁶³ Muhammed Atâ Yûsuf, *Tefsîrü's-Süddî el-Kebîr* (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1414/1993), 296; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/232; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/297.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/232.

⁶⁵ Muhammed Atâ Yûsuf, *Tefsîrü's-Süddî*, 296.

⁶⁶ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 11/675.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Ebî Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafâ el-Kenz (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâa' ve'n-Neşr, 1423/2002), 2/232.

⁶⁸ Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 2/402.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 6/452.

şekilde katı bir tarzda yöneltilmiştir.⁷⁰ Bu âyet bağlamında âlimler şöyle demişlerdir: Bir mescidin yanına başka bir mescid inşa etmek caiz değildir ve ilk mescidin halkı ayrılıp boş kalmaması için onu yıkmak ve inşa edilmesini engellemek vaciptir. Ancak semt, sakinlerine bir mescid yetmeyecek kadar büyükse, o zaman inşa edilebilir. Yine aynı şehirde iki veya üç cami inşa etmek gerekmez. İkincisinin yapımı engellenmelidir. Şayet yapılır da kim orada Cuma namazı kılırsa sevap alamaz. Zira Hz. Peygamber, Mescid-i Dırâr'ı yaktırmış ve yıktırmıştır.⁷¹ Ancak bu görüşlerin, o dönemin şartları gözetilerek söylendiği aşikârdır. Zira günümüzde artan nüfusa göre yeni camilerin inşasına ihtiyaç duyulmuş, bu yüzden neredeyse her mahallede birden fazla cami yapılmıştır. Yine denildiğine göre övünme veya kibir, saygınlık ya da Allah rızası haricinde başka bir amaç veya helâl olmayan servetle inşa edilen her mescid, âyetle sözü edilen Mescid-i Dırâr hükmüne dahildir.⁷² Bu görüşler, inşa edilecek camilerin ihtiyaç odaklı yapılmasının yanı sıra sadece Allah rızası gözetilerek ve helal servetle tesis edilmesinin zaruretiyle işaret etmektedir. Tevbe Sûresi 107. âyetinin sebab-i nüzûlü, kısa tefsiri ve müfessirlerin âyetle ilgili yorumlarını böylece zikrettikten sonra şimdi de kaynaklarda Zeyd b. Cârîye ismiyle geçen diğer şahısları verelim.

2. Kaynaklarda Zeyd b. Cârîye Adını Taşıyan Diğer Kişiler

Münafık olmak ile itham edilen Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti konusundaki karışıklığın giderilmesine yardımcı olması bakımından kaynaklarda Zeyd b. Cârîye dışında aynı isim ile geçen şahısları tespit etmek yerinde olacaktır. Konuyla ilgili literatür araştırmamızda, bu ismi taşıyan beş farklı kişi tespit edilmiştir. Şimdi bunları zikrelelim.

2.1. Zeyd b. Cârîye et-Temîmî ed-Dımaşkî (öl. ?)

⁷⁰ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1421/2000), 9/534.

⁷¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 10/372.

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/232; Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl)*, thk. Yûsuf Alî Bedyûy (Beyrut: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1419/1998), 1/709.

İbn Sa'd (öl. 230/845),⁷³ Ali b. Ca'd (öl. 230/844-45),⁷⁴ Ebû Bekir İbn-i Ebi Şeybe (öl. 235/849),⁷⁵ Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855),⁷⁶ İbn Mâce (öl. 273/887),⁷⁷ Abdülğani el-Ezdî (öl. 409/1018)⁷⁸ ve Mecdüddin İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210),⁷⁹ onu eserlerinde Zeyd b. Cârîye adıyla zikretmişlerdir. Zeyd (Ziyâd), Şamlı tâbîindendir.⁸⁰ Hem Hz. Peygamber'den⁸¹ hem de Habîb b. Mesleme'den rivayeti vardır.⁸² Kendisinden Atıyye b. Kays (öl. 121/739), Mekhûl (öl. 112/730) ve Yûnus b. Meysere b. Halbes (öl. 132/750) nakilde bulunmuşlardır.⁸³ Aralarında Mekhûl'un da bulunduğu bir grup Şamlı ravi, kendisinden hadis rivayet etmişler ve bazıları, onu Zeyd olarak isimlendirmişlerse de doğrusu, adının Ziyâd b. Cârîye olduğudur.⁸⁴

Bu veriler, bu Zeyd b. Cârîye ile kast olunan kişinin, Şamlı bir tâbîi ve tam adının Ziyâd b. Cârîye *et-Temîmî ed-Dimaşkî* olduğunu göstermiştir.

2.2. Zeyd b. Cârîye el-Ensârî (öl. ?)

⁷³ Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbü't-Tabakâtî'l-kebir*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebu'l-Hancı, 1421/2001), 6/541.

⁷⁴ Ebu'l-Hasen Alî b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, nşr. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 488.

⁷⁵ Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm Ebî Şeybe el-Absî, *el-Musannefli-İbn Ebî Şeybe*, thk. Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm b. Muhammed (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1429/2008), 13/124 (No. 37882, 37884, 37885).

⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1419/1999), 29/7-8, 11 (No. 17462, 17463, 17468); Abdürrezzâk es-San'ânî (öl. 211/826-27), 17462 nolu hadisin senedindeki Zeyd b. Cârîye için *et-Temîmî* yani Zeyd İbn Cârîye açıklamasında bulunmuştur. bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 29/7 (No. 17462).

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulkâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.), "Cihâd", 35.

⁷⁸ İbn Saîd el-Ezdî, *el-Mü'telif ve'l-mühtelif*, thk. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb (Kahire: Dâru'l-Emîn, 1414/1994), 56; bu eserin muhakkiki Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb, anılan Zeyd b. Cârîye için "Doğrusu, isminin Yezîd b. Cârîye (öl. ?) ve sika bir ravi olmasıdır." demiştir. Ezdî, *el-Mü'telif ve'l-mühtelif*, (dip. 5) 56.

⁷⁹ Mecdüddîn Ebu's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Câmi'u'l-usûl li-ehâdisi'r-Resûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaut (b.y.: Mektebetü'l-Halevânî-Matbaatü'l-Melâh-Mektebetü Dâru'l-Beyân, 1389/1969), 12/416.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 12/416.

⁸¹ Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1403/1983), 9/439.

⁸² Ezdî, *el-Mü'telif ve'l-mühtelif*, 56; İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 12/416; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/439.

⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/440.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 12/416.

Bu kısımda kimliğini tespit etmeye çalışacağımız Zeyd b. Cârîye'yi Buhârî (öl. 256/870),⁸⁵ İbn Ebî Hâtim⁸⁶ ve İbn Hibbân,⁸⁷ kitaplarında Zeyd b. Cârîye el-Ensârî ismiyle verirken Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî⁸⁸ (öl. 307/919) ve Heysemî (öl. 807/1405)⁸⁹ onu Zeyd b. Cârîye adıyla zikretmişlerdir. Ebû Ahmed el-'Askerî, onu diğer Yezîd b. Cârîye şeklinde müstakil olarak kaydetmiştir.⁹⁰ Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Muâviye b. Ebî Süfyân'dan (öl. 60/680) rivayette bulunan ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ'nın (öl. ?) nakilde bulunduğu tek bir Zeyd b. Cârîye vardır. O da Zeyd b. Cârîye el-Ensârî'dir.⁹¹

Bu bilgiler ışığında söz konusu Zeyd b. Cârîye'nin, Muâviye'den hadis işiten ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ'nın nakilde bulunduğu Zeyd b. Cârîye el-Ensârî olduğu söylenebilir.

2.3. Kendisinden Ebu't-Tufeyl'in (öl. 100/718-19) Rivayette Bulunduğu Zeyd b. Cârîye el-Ensârî (öl. ?)

Burada kimliğini belirlemeye çabalayacağımız Zeyd b. Cârîye'yi İbn Hacer, *el-İsâbe*'sinde Zeyd b. Cârîye⁹² adıyla takdim ederken Dârekutnî⁹³ ve İbn Mâkûlâ,⁹⁴ İbn Cârîye el-Ensârî ismiyle aktarmıştır. Bu Zeyd b. Cârîye'nin, Hz. Peygamber'den rivayeti vardır.⁹⁵ En son vefat eden sahâbi Ebu't-Tufeyl, kendisinden nakilde bulunmuştur.⁹⁶ Dârekutnî, onun bir kısım insanlar tarafından Zeyd şeklinde adlandırıldığını nakletmiştir.⁹⁷ İbn Hacer'e göre; bazıları, onu Zeyd b. Cârîye el-Ensârî el-Evî olarak görse de burada sözü edilen Zeyd b. Cârîye başka birisidir.⁹⁸ İbn Mâkûlâ, onun hakkında "Belki de bu İbn Cârîye el-Ensârî, kendisinden rivayette bulunan oğlu Ömer'dir (öl. ?)." demiştir.⁹⁹ Bu ifade, onun zikrolunan isim hakkında tereddüte düştüğünü göstermektedir.

⁸⁵ Ebû Abdillâh İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, nşr. Muhammed Abdülmü'îd Hân (b.y.: y.y., ts.), 3/389.

⁸⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1372/1953), 3/558.

⁸⁷ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebî Hâtim et-Temîmî el-Büstî, *es-Sikât*, nşr. Muhammed Abdülmü'îd Hân (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393), 4/246.

⁸⁸ Ahmed b. Alî b. el-Müsenâ et-Temîmî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li-t-Türâs, 1410), 13/357 (No. 7368).

⁸⁹ Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî, *el-Maksadü'l-alî fî zevâidi Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/250 (No. 1470).

⁹⁰ 'Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 2/523.

⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3/389; Ahmed b. Alî b. el-Müsenâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, 13/357 (No. 7368); İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/558; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/246; 'Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 2/523; İbn Hacer el-Askalânî Ahmed b. Alî, *Tebîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, ts.), 1/231.

⁹² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/493.

⁹³ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/439.

⁹⁴ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/5.

⁹⁵ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/439; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/5.

⁹⁶ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/439; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/5; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/493.

⁹⁷ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/439.

⁹⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/493.

⁹⁹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/5.

Dolayısıyla bu veriler, mezkûr şahsın diğerlerinden *farklı bir Zeyd b. Cârîye el-Ensârî* olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu sebeple bu zât, kanaatimizce hâlâ kimliği *meçhul* bir kişidir.

2.4. Zührî'den (öl. 124/742) Deccâl Hadisini Nakleden Zeyd b. Cârîye (öl. ?)

Sadece Ebû Ahmed el-'Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*'inde bu kişiyi Zeyd b. Cârîye adıyla zikretmiştir. Bu Zeyd b. Cârîye, Zührî'den Deccâl hadisini rivayet etmiştir.¹⁰⁰ Dolayısıyla bu kişi, hakkında net bir bilgi olmaması nedeniyle bizce hâlen kimliği *meçhul* bir kişidir.

2.5. Muhammed b. Hâlid b. Zeyd b. Cârîye'nin (öl. ?) Dedesi Zeyd b. Cârîye (öl. ?)

Bu Zeyd b. Cârîye ismine, yalnızca İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinde ve Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd'ın (öl. 1374) istihraç ettiği *Tahrîcû ehâdisi İhyâ-i 'ulûmi'd-dîn li'l-Irâkî ve 'bni's-Sübkî ve 'z-Zebîdî* adlı eserde rastlanılmıştır.¹⁰¹ İbn Hacer; onun hakkında "Doğrulanmış ise bu zât *Muhammed b. Hâlid b. Zeyd b. Cârîye'nin dedesidir.*" demiştir.¹⁰²

Bu tespitlerden sonra şimdi de incelediğimiz Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti problemlerine değinelim. Zira bu problemlerin ortaya konulması, üzerinde çalışılan şahsın kimlik belirsizliğini ve bu isme dair karışıklığını gidermede önemli katkı sağlayacaktır.

3. Zeyd b. Cârîye'nin Kimlik Tespiti Problemleri

Kimlik tespiti problemleri; kaynaklarda münafık olmak ile itham edilen Zeyd b. Cârîye adının tam olarak zikredilmemesi, ismi hakkında muğlak ifadelerin kullanılması, ihtilafa düşülmesi, adının karıştırılması, bu ismi taşıyanların vefat tarihi bilgilerine ulaşamama, vehim, sehiv veya tashîf olasılığı şeklinde sıralanabilir.

3.1. Kaynaklarda İsmi Tam Olarak Verilmemesi

Giriş bölümünde anlatıldığı gibi başta tefsir kaynakları olmak üzere birçok kitapta Zeyd b. Cârîye isminin bu hâliyle verildiği başka bir deyişle tam verilmediği görülmektedir. Bu durum, ismin tespiti noktasında bir problem oluşturmaktadır.

3.2. İsim Hakkında Muğlak İfadelerin Kullanılması

Bazı müellifler, Zeyd b. Cârîye ismini aktarırken muğlak ifadelere yer vermişlerdir. Örneğin Herevî, *el-Mu'cem*'inde "Zeyd b. Cârîye, iki tanedir." başlığı altında iki farklı Zeyd b. Cârîye'den bahsetmiştir. Bunlardan ikincisini anlaşılır ve net bir şekilde zikrederken birincisi için sadece "O ikisinden birisi, sahabedendir." deyip bırakmıştır.¹⁰³ Bu ifade, Zeyd b. Cârîye adı bağlamında kapalı kalmaktadır ve onunla kimi kastettiği konusunda problem yaratmaktadır. Söz konusu eserin muhakkiki Nazar Muhammed el-Fâryâbî, bu şahsın Zeyd b. Cârîye el-Ensârî olduğuna dair not

¹⁰⁰ 'Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 2/522.

¹⁰¹ bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/493; Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, *Tahrîcû ehâdisi İhyâ-i 'ulûmi'd-dîn li'l-Irâkî ve 'bni's-Sübkî ve 'z-Zebîdî* (Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1408/1987), 5/2169.

¹⁰² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/493.

¹⁰³ Herevî, *el-Mu'cem*, 128.

düşmüştür.¹⁰⁴ Kanaatimizce de Herevî'nin zikrettiği ve sahabedendir dediği bu Zeyd, Zeyd b. Cârîye el-Ensârî'dir.

3.3. Kişi Hakkında İhtilafa Düşülmesi

Bazı kaynaklarda Zeyd b. Cârîye ismi hakkında görüş ayrılığının olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin İbn Mâkûlâ; *el-İkmâl*'inde "Hakkında ihtilaf Edilenler" başlığı altında, Dârekutnî'nin "Yezîd b. Cârîye: Onun Hz. Peygamber'le sohbeti vardır. Muâviye'den hadis rivayet etmiş ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ rivayette bulunmuştur." sözünü aktardıktan sonra "Bana göre, düşünüldüğünde bu isim, daha çok Mücemmi'nin kardeşi Yezîd b. Cârîye'ye benzemektedir. Hatîb el-Bağdâdî, bu zâtın Mücemmi'nin kardeşi Yezîd b. Cârîye olduğunu belirtmiş ve nesebini zikretmiştir. Ancak onun bu kanaate nasıl vardığını bilmiyorum." demiştir. Akabinde bu kişinin ismi hakkında görüş ayrılığı bulunduğunu, ona Zeyd de denildiğini ve bu bilgiyi Ahmed b. Hanbel'in naklettiğini ayrıca dile getirmiş, "En doğrusunu Allah bilir." diyerek sözlerini tamamlamıştır.¹⁰⁵

Anlaşıldığı üzere İbn Mâkûlâ, Hatîb el-Bağdâdî'nin ilgili kişi hakkındaki tespitini tam anlayamadığı için kendi kanaatini beyan etmiştir. Diğer taraftan anılan şahıs için Zeyd denildiğinin belirtilmesi, bu kişinin Zeyd b. Cârîye olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Buna göre zikrolunan zâtın Muâviye'den hadis rivayet ettiği ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ'nın rivayette bulunduğu bilgisi göz önünde bulundurulduğunda Yezîd b. Cârîye'nin, Zeyd b. Cârîye el-Ensârî olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

3.4. İsmi Karıştırılması

Zeyd b. Cârîye isminin müelliflerce karıştırılması, başka bir problem olarak gözükmektedir. Örneğin Hatîb el-Bağdâdî, iki farklı Zeyd b. Cârîye'den söz ederek şunları anlatmıştır: Bunlardan birincisi, Zeyd b. Cârîye el-Amrî el-Evsî'dir. Onun, Hz. Peygamber'le sohbeti vardır. Oğlu Ömer b. Zeyd (öl. ?), kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur. Bu Zeyd b. Cârîye el-Amrî; Zeyd b. Erkam'ın (öl. 68/688), Rasûlullâh'ın Uhud günü savaş için yaşını küçük bulduğu kişilerden olduğunu söylemiştir. Bunlardan ikincisi, ensârdan Yezîd ve Mücemmi'nin kardeşi Zeyd b. Cârîye'dir. Babaları, Cârîye b. Âmir b. Mücemmi' b. el-Attâf b. Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Amr b. Avf b. Mâlik b. el-Evs'dir. Yezîd ve Mücemmi'nin Hz. Peygamber'le sohbeti vardır. Bu Zeyd, Muâviye'den hadis işitmiş ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ nakilde bulunmuştur. Belki de bu Zeyd için, başına yâ harfi ilave edilerek Yezîd b. Cârîye denilmiştir.¹⁰⁶ Kanaatimizce burada Hatîb el-Bağdâdî'nin ensârdan Yezîd ve Mücemmi'nin kardeşi Zeyd b. Cârîye olarak bahsettiği zât, Muâviye'den hadis işiten ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ'nın rivayette bulunduğu Zeyd b. Cârîye el-Ensârî'dir. Bu durumda Hatîb el-Bağdâdî'nin, "Babaları, Cârîye b. Âmir b. Mücemmi' b. el-Attâf b. Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Amr b. Avf b. Mâlik b. el-Evs'dir. Yezîd ve Mücemmi'nin Hz.

¹⁰⁴ Herevî, *el-Mu'cem*, (dip. 1) 128.

¹⁰⁵ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/3-5.

¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, 1/295.

Peygamber'le sohbeti vardır.” şeklindeki açıklaması, bahsettiği Zeyd b. Cârîye için çok da isabetli olmasa gerektir. Zira Hatîb el-Bağdâdî'nin, bu Zeyd b. Cârîye'nin Yezîd b. Cârîye olabileceğini belirtmesi, bir tereddüde işaret etmiş ve yukarıdaki tezimizi desteklemiştir. Şayet Hatîb el-Bağdâdî'nin iki farklı Zeyd b. Cârîye için verdiği bilgiler doğru kabul edilirse, o zaman zikrolunan bu iki şahsın aynı kişiler olduğu da söylenebilir. Bu durumda Hatîb el-Bağdâdî'nin tefrik ettiği iki şahsı karıştırmış ve hatalı bir ayrıma gitmiş olabileceği veya burada verdiği bilgileri bir vehim/yanılgı ile kaydetmiş olabileceği akla gelmektedir.

Bir başka örnek vermek gerekirse İbn Hacer, *Tebisîrül-müntebih*'inde iki farklı Zeyd b. Cârîye'den bahsetmiştir. İkincisi için “Zeyd b. Cârîye el-Ensârî el-Evsî'dir. Onun Hz. Peygamber'le sohbeti vardır. Ebu't-Tufeyl, bu Zeyd b. Cârîye'den nakilde bulunmuştur.” derken birincisi için “Zeyd b. Cârîye'dir. Muâviye'den hadis dinlemiş ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ rivayette bulunmuştur.” demiştir. Ancak İbn Hacer'in anlattığına göre, bu Zeyd b. Cârîye ile Mücemmi'nin kardeşi arasında bir ayrıma gidilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, bu Zeyd b. Cârîye'nin Mücemmi'nin kardeşi Yezîd b. Cârîye olduğunu ileri sürmüştür. İbn Mâkûlâ da bu görüşün izinden gitmiştir. İbn Hacer'in birinci takdim ettiği Zeyd b. Cârîye'nin Muâviye'den rivayet ettiği hadis, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde vardır.¹⁰⁷ Burada İbn Hacer'in; -Zeyd ismi hakkında bir karışıklığı benimsemesinden olsa gerek- birinci Zeyd b. Cârîye hakkında yukarıdaki bilgileri verdiği, Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Mâkûlâ'nın görüşlerini zikretmekle yetindiği, söz konusu Zeyd b. Cârîye ile Mücemmi'nin kardeşi arasındaki ayrıma dair bir görüş ileri sürmediği ve -muhtemelen bu iki zâtın sahâbî olduklarını kabul ederek- haklarında cerh-tadil açısından bir kanaat ortaya koymadığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce de İbn Hacer'in söylediği gibi birinci Zeyd b. Cârîye, Muâviye'den hadis rivayet eden ve kendisinden el-Hakem b. Mînâ'nın nakilde bulunduğu kişidir.

3.5. Vefat Tarihlerine Erişememe

Literatürü incelediğimizde Zeyd b. Cârîye adını taşıyan kişilerden hiçbirinin vefat tarihlerine ulaşamamıştır. Bu durum, Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespitini zorlaştıran başka bir problem olarak görülebilir.

3.6. Vehim, Sehiv veya Tashîf Olasılığı

Sözü edilen olasılıkların Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespitini zorlaştırmada rol aldığı ileri sürülebilir. Örneğin İmam Şâfiî (öl. 204/820), *el-Ümm*'ünde naklettiği ve sadece bu eserde rastlanılan bir isnadda “Zeyd b. Cârîye'nin iki oğlu Abdurrahmân (öl. ?) ve Mücemmi' (öl. ?)” bilgisi yer almaktadır.¹⁰⁸ Araştırma neticesinde kaynaklarda; Zeyd b. Cârîye'nin, Abdurrahmân ve Mücemmi isminde oğulları olduğuna dair bir bilgiye erişilememiştir. Bu iki isimde, iki oğlunun olması da mümkündür. Ancak bazı kaynaklara göre Abdurrahmân ve Mücemmi', Yezîd b. Cârîye'nin iki oğludur.¹⁰⁹ O hâlde İmam Şâfiî'nin naklettiği isnad zincirindeki Zeyd isminin; sehven

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Tebisîrül-müntebih*, 1/231-232.

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm ma' muhatasari'l-Müzenî* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1410/1990), 5/19.

¹⁰⁹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât Şebâb el-Ufurî, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Bağdat: Matbaatü'l-ânî, 1937/1967), 82.

Yezîd yazılmış olabileceği varsayımıyla, “Yezîd b. Cârîye’nin iki oğlu Abdurrahmân ve Mücemmi” verisi araştırıldığında, bu bilginin birçok kaynakta geçtiği müşahede edilmiştir.¹¹⁰ Bu sonuçtan hareketle İmam Şâfiî’nin *el-Ümm*’ünde zikrettiği Zeyd b. Cârîye’nin, aslında Yezîd b. Cârîye olduğunu söylemek daha isabetli olmaktadır.

Görüldüğü üzere bu tür kimlik tespitleri, rivayet tefsiri açısından çok önemlidir. Zeyd b. Cârîye’nin kimlik tespiti problemlerine temas ettikten sonra şimdi de onun kimliğini net bir şekilde ortaya koymaya çalışalım.

4. Zeyd b. Cârîye’nin (öl. ?) Kimliği

Bu Zeyd b. Cârîye el-Amrî el-Evsî’yi; eserlerinde İmam Şâfiî,¹¹¹ Vâkıdî,¹¹² İbn Sa’d,¹¹³ Muhammed b. Nasr Mervezî¹¹⁴ (öl. 294/906), Ebû Ahmed el-‘Askerî,¹¹⁵ Herevî¹¹⁶ ve İzzeddin İbnü’l-Esîr¹¹⁷ (öl. 630/1233) “Zeyd b. Cârîye” adıyla; Halîfe b. Hayyât¹¹⁸ (öl. 240/854-55) “Zeyd b. Cârîye b. Âmir b. Mücemmi” ismiyle; Buhârî¹¹⁹ ve Hatîb el-Bağdâdî¹²⁰ “Zeyd b. Cârîye el-Amrî el-Evsî” adıyla; Ebu’l-Kâsım el-Begavî¹²¹ (öl. 317/929), Dârekutnî¹²² ve Beyhakî¹²³ (öl. 458/1066) “Zeyd b. Cârîye el-Ensârî” adıyla; İbn Hibbân¹²⁴ “Zeyd b. Cârîye b. Âmir el-Amrî el-Evsî” ismiyle; Ebû Nuaym el-İsfahânî¹²⁵ (öl. 430/1038) “Zeyd b. Cârîye el-Ensârî el-Evsî” adıyla; İbn Abdilberr en-Nemerî¹²⁶

¹¹⁰ Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 44/370 (No. 26786); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî (el-müsemma el-Câmi’u’s-Sahîhu’l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhu ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih)*, nşr. Ebû Abdillâh Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer Allûş (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd Nâşîrûn, 1427/2006), “Nikâh”, 42/43 (No. 5138); Ebu’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 24/251 (No. 640) vd.

¹¹¹ Abdurrahmân ve Mücemmi’nin babası olan Zeyd b. Cârîye şeklinde nakletmiştir. Şâfiî, *el-Ümm*, 5/19.

¹¹² Başka bir yerde ise Zeyd b. Cârîye adıyla kaydetmiştir. Vâkıdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, 3/1046-1047.

¹¹³ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâtü’l-kebîr*, 5/305.

¹¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *es-Sünne*, thk. Abdullâh b. Muhammed el-Busîrî (Riyad: Dâru’l-Âsime, 1422/2001), 136.

¹¹⁵ ‘Askerî, *Tashîfâtü’l-muhaddisîn*, 2/521.

¹¹⁶ Herevî, *el-Mu’cem*, 128.

¹¹⁷ Ebu’l-Hasen İzzüddîn İbnü’l-Esîr Alî b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü’l-gâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, thk. Alî Muhammed Mu’avvad-Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424/2002), 2/349.

¹¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü’t-Tabakât*, 82.

¹¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 3/386.

¹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü’l-müteşâbih*, 1/295.

¹²¹ Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz el-Begavî, *Mu’cemü’s-sahâbe*, thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed Mahmûd Ahmed el-Cekenî (Kuveyt: Mektebetu Dârü’t-Beyân, ts.), 2/489-490 (No. 876-877).

¹²² Dârekutnî, *el-Mü’telif ve’l-muhtelif*, 1/440.

¹²³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, thk. Abdulmu’tî Emin Kalacî (Karaçi-Kahire: Câmiâtü’d-Dirâsâtü’l-İslâmiyye-Dâru’l-Va’y, 1412/1191), (no. 17640) 13/118.

¹²⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Büstî, *Meşâhîrü ‘ulemâ’i’l-emsâr*, nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 25; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 3/140.

¹²⁵ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mihrân el-İsfahânî, *Ma’rifetü’s-sahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1419/1998), 3/1180.

¹²⁶ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *el-İstî‘âb fî ma’rifeti’l-ashâb*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Merkezu Hicr li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtü’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 1440/2019), 3/102.

(öl. 463/1071) “Zeyd b. Cârîye el-Ensârî el-Amrî” ismiyle; Ebû Hâtîm¹²⁷ “Zeyd b. Hârîse el-Amrî el-Evsî” adıyla; İbn Mâkûlâ¹²⁸ “Zeyd b. Cârîye el-Ensârî el-Amrî el-Evsî” ismiyle; İbn Hacer “Zeyd b. Cârîye el-Ensârî el-Evsî”,¹²⁹ “Zeyd b. Cârîye el-Ensârî” ve “Zeyd b. Cârîye”¹³⁰ isimleriyle zikretmişlerdir. Tam adı, Zeyd b. Cârîye b. Âmir b. Mücemmi’ b. el-Attâf b. Dubey’a b. Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. el-Evs el-Ensârî el-Evsî el-Amrî’dir.¹³¹ Adının Zeyd b. Hârîse olduğu da söylenmiştir.¹³²

Zeyd b. Cârîye, ensârdan olup Amr b. Avf Oğulları’ndandır.¹³³ Münafıklardan Cârîye b. Âmir’in oğludur.¹³⁴ Annesi, Müzeyne’den Ümmü Hilâl bint Hasel’dir (öl. ?).¹³⁵ Oğlunun adı, Ömer b. Zeyd b. Cârîye’dir.¹³⁶ Yezîd¹³⁷ ve Mücemmi’nin kardeşidir.¹³⁸ Mücemmi’ b. Yezîd b. Cârîye b. Âmir b. Mücemmi’ b. el-Attâf b. Dubey’a b. Zeyd b. Mâlik¹³⁹ (öl. 98/716-17) ile Abdurrahmân b. Yezîd b. Cârîye’nin (öl. 98/716-17) amcasıdır.¹⁴⁰ Hem Mücemmi’ b. Zeyd’in (öl. ?) dedesi¹⁴¹ hem de başka bir Mücemmi’ b. Yezîd’in (öl. ?) dedesidir.¹⁴² Zira elde edilen verilerden Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin bahsettiği Mücemmi’ b. Yezîd’in, Halîfe b. Hayyât’ın söz ettiği -Abdurrahmân b. Yezîd b. Cârîye’nin kardeşi olan- Mücemmi’ b. Yezîd b. Cârîye’den farklı bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Zeyd b. Cârîye el-Ensârî el-Evsî, Mücemmi’ b. Yezîd’in dedesi olduğuna göre anılan Mücemmi’ b. Yezîd, bu Zeyd b. Cârîye’nin torunudur.

Zeyd b. Cârîye’nin Hz. Peygamber’le sohbeti vardır.¹⁴³ O’nunla birlikte Hayber’de (7/628) bulunmuştur.¹⁴⁴ O gün Rasûlullâh kendisine ganimetten pay vermiştir.¹⁴⁵ Hz. Ali (öl. 40/661) ile

¹²⁷ İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, 3/104.

¹²⁸ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/5.

¹²⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/492; İbn Hacer, *Tebîrü’l-müntebih*, 1/231-232.

¹³⁰ Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *İthâfû’l-mehere bi’l-fevâidi’l-mübtetere min etrâfi’l-‘aşere*, thk. Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Medine: Mecmau’l-Melik Fahd li-Tibâati’l-Mushafî-Ş-Şerîf, 1415/1994), 5/7 (No. 4871).

¹³¹ İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, 3/103; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/349.

¹³² İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, 3/102.

¹³³ İbn Hibbân, *Meşâhîrü ‘ulemâ’i’l-emsâr*, 25; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 3/140; İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, 3/102.

¹³⁴ Vâkıdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, 3/1046-1047; İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, 3/103; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/349; İbnü’l-Mülakkın; Cârîye b. Âmir’in, Mücemmi’, Zeyd, Yezîd ve Bükeyr isminde dört oğlu olduğunu da belirtmiştir. İbnü’l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 24/426.

¹³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü’t-Tabakât*, 82.

¹³⁶ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/349; ayrıca bk. Dârekutnî, *el-Mü’telif ve’l-muhtelif*, 1/440; Hatîb el-Bağdâdî, *Telhisü’l-müteşâbih*, 1/295.

¹³⁷ İbn Hacer, *İthâfû’l-mehere*, 5/7 (No. 4871).

¹³⁸ İbn Hibbân, *Meşâhîrü ‘ulemâ’i’l-emsâr*, 25; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 3/140; İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, 3/103.

¹³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü’t-Tabakât*, 82; İbn Hibbân, *Meşâhîrü ‘ulemâ’i’l-emsâr*, 25.

¹⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü’t-Tabakât*, 82.

¹⁴¹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 3/386.

¹⁴² Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma’rifetü’s-sahâbe*, 3/1180.

¹⁴³ İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, 3/104; Hatîb el-Bağdâdî, *Telhisü’l-müteşâbih*, 1/295; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/5; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/349; İbn Hacer, *Tebîrü’l-müntebih*, 1/231-232.

¹⁴⁴ İbn Hibbân, *Meşâhîrü ‘ulemâ’i’l-emsâr*, 25; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 3/140.

¹⁴⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma’rifetü’s-sahâbe*, 3/1180; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 2/349.

birlikte Sıffin Savaşı'na (37/657) tanıklık etmiştir.¹⁴⁶ O, Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94), el-Berâ' b. Âzîb (öl. 71/690 [?]), Zeyd b. Erkam ve Sa'd İbn Habte (öl. ?) ile birlikte¹⁴⁷ Uhud Gazvesi'nde (3/625) Rasûlullâh'ın savaş için yaşça küçük gördüğü kişilerdendir.¹⁴⁸ Oğlu Ömer b. Zeyd b. Cârîye el-Ensârî¹⁴⁹ ve Ebu't-Tufeyl¹⁵⁰ kendisinden hadis nakletmişlerdir. Mücemmi' b. Yezîd ve amcası Zeyd b. Cârîye, Hz. Peygamber'den rivayette bulunmuştur.¹⁵¹

Zeyd b. Cârîye'nin iki kardeşi Yezîd ve Mücemmi'nin, Hz. Peygamber'le sohbeti ve istikameti olup O'ndan rivayette bulunmuşlardır.¹⁵² Mescid-i Dırâr'ı inşa eden grup arasında Zeyd b. Cârîye, babası Cârîye ve kardeşi Mücemmi' de vardır. Ashabdan Âsım b. Adî ve Mâlik b. ed-Duhşüm, Rasûlullâh'ın emriyle Dırâr mescidini yaktıklarında¹⁵³ içerisinden çıkamayan bu Zeyd b. Cârîye'nin kalça kaba eti yanmıştır.¹⁵⁴ Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (öl. 204/819 [?]), Zeyd b. Cârîye, babası Cârîye b. Âmir ile kardeşleri Yezîd ve Mücemmi'nin Hz. Peygamber'e biat ettiklerini ileri sürmüştür.¹⁵⁵ Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361), bu konuyu araştırdığını ve özetle -Kelbî'den farklı olarak- Hz. Peygamber'e katılan kişilerin Cârîye b. Âmir'in iki oğlu Yezîd ve Zeyd ile Mücemmi' b. Zeyd b. Cârîye olduklarını söylemiştir.¹⁵⁶ Yıldız'a göre, Sıffin hadisesinde Hz. Ali'yle birlikte bulunan "Zeyd'in bazı hadis rivâyetinin de bulunması, nifâktan vazgeçip halini iyileştirdiğini göstermektedir."¹⁵⁷ İbn Ömer (öl. 73/693), kendisine onun vefat haberi ulaştığında rahmet okumuştur.¹⁵⁸ Zeyd b. Cârîye, Medine'de ikamet etmiş¹⁵⁹ ve yine orada¹⁶⁰ İbn Ömer'den önce¹⁶¹ vefat etmiştir.

Tüm bu bilgilerden, Zeyd b. Cârîye b. Âmir el-Ensârî el-Evsî el-Amrî'nin kastedildiği söylenebilir.

Sonuç

¹⁴⁶ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 3/103; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/349.

¹⁴⁷ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/440; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 3/102.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 5/305; Mervezî, *es-Sünne*, 136; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 3/1180; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, (no. 17640) 13/118; Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, 1/295; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, thk. 3/102; Begavî, *Mu'cemü's-sahâbe*, 2/489-490 (No. 876-877); İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/5; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/349; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/493; İbn Hacer, *İthâfû'l-mehera*, 5/7 (No. 4871); İbn Hacer, *Tebîrü'l-müntebih*, 1/232.

¹⁴⁹ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/440; Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, 1/295.

¹⁵⁰ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 3/103; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/349; İbn Hacer, *Tebîrü'l-müntebih*, 1/231-232.

¹⁵¹ 'Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 2/521.

¹⁵² Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/438.

¹⁵³ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1046-1047.

¹⁵⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1046-1047; 'Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 2/2/521-522.

¹⁵⁵ Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, thk. Alî Ömer (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1410/2010), 1/479.

¹⁵⁶ Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hanevî, *İkmâlu Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Âdil b. Muhammed-Üsâme b. İbrâhîm (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1422/2001), 11/84.

¹⁵⁷ Yıldız, "Kendilerine Nifâk İsnâd Edilen Sahâbîler ve Rivâyetleri", 155.

¹⁵⁸ Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 3/1180; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/349.

¹⁵⁹ Begavî, *Mu'cemü's-sahâbe*, 2/489-490 (No. 876-877).

¹⁶⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîrü 'ulemâ'i'l-emsâr*, 25.

¹⁶¹ Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 3/1180; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/349.

Müfessirler, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken pek çok anlatıya yer vermişlerdir. Bu anlatılarda adı geçen bazı kişilerin kimliği net iken bazılarının kimliği kapalı kalmıştır. *Zeyd b. Cârîye* ismi, Tevbe Sûresi 107. âyeti özelinde Dırâr mescidi anlatısında kimliği muğlak kalan isimlerdendir. Çalışma, bu ismin kimliğini tespit üzerinde ilerlemiştir. Bu isim, araştırmada görüldüğü üzere yalnızca tefsir alanını değil disiplinler arası birçok alanı ilgilendirmektedir.

Zeyd b. Cârîye ismi, İslâm literatüründe incelenmiş ve bu adla geçen irdelediğimiz Zeyd b. Cârîye ile birlikte toplam altı farklı şahıs tespit edilmiştir. Bunlardan Zeyd b. Cârîye et-Temîmî ed-Dımaşkî'nin hiç karıştırılmadığı hâlde ele aldığımız Zeyd b. Cârîye ile aynı ismi taşıması, onun çalışmamızda yer almasına sebebiyet vermiştir. Ancak onun dışındaki diğer dört kişinin, irdelediğimiz Zeyd b. Cârîye ile karıştırılma olasılığı öngörülmüştür. Bu yüzdendir ki ele aldığımız Zeyd b. Cârîye haricinde bu adı taşıyan diğer beş kişi, araştırmaya dahil edilmiştir. Aynı zamanda geçmişte, bazı yazarların Zeyd b. Cârîye adını inceledikleri ve buna dair görüş bildirdikleri tespit edilmiştir. Bu durum, mezkûr ismin karıştırılma probleminin geçmiş dönemlere kadar indiğini göstermiştir. Çalışmada, sözü edilen karıştırmanın oluşturduğu sorunların önemli oldukları örneklerle vurgulanmaya çalışılmıştır.

Öte yandan pek çok tefsirde, bu ismin sadece Cârîye b. Âmir'in oğlu şeklinde aktarıldığı gözlemlenmiştir. Karşılaşılan kimlik tespit problemlerinin, Zeyd b. Cârîye'nin tespitini zorlaştırdığı görülmüştür. Bu bağlamda; Zeyd b. Cârîye isminin ayırt edici şekilde kaydedilmemesi, adına dair muğlak anlatımlar, görüş uyumsuzlukları, isminin karıştırılması, vehim, sehiv veya tashîf olasılığı gibi spesifik problemlerle karşılaşmış ve bunlar giderilmeye çalışılmıştır. Ancak aynı adı taşıyan altı Zeyd b. Cârîye'nin ölüm tarihi verilerine erişememe, onun kimlik tespiti bağlamında devam eden bir problem olarak kalmıştır. Zeyd b. Cârîye'nin kimlik tespiti ile ondan gelen nakillerin sıhhatli kritize edilmesi ve hatalı nifak isnadının önüne geçilmesi, bu konuda ulaşılan muhtemel çözümlerdir.

İncelediğimiz Zeyd b. Cârîye'nin kimliğini kısaca şöylece tanımlamak mümkündür: Tam adı, *Zeyd b. Cârîye b. Âmir b. Mücemmi' b. el-Attâf b. Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. el-Evs el-Ensârî el-Amrî el-Evsî'*dir. Ensârdan olup Amr b. Avf Oğulları'ndandır. Annesi, Müzeyne'den Ümmü Hilâl bint Hasel'dir. Babası, Dırâr mescidi münafıklarından Cârîye b. Âmir'dir. Kardeşleri; Mücemmi', Yezîd ve Bükeyr'dir. Oğlunun adı, Ömer b. Zeyd b. Cârîye el-Ensârî'dir. Mücemmi' b. Yezîd ile Abdurrahmân b. Yezîd'in amcasıdır. Mücemmi' b. Zeyd ile başka bir Mücemmi' b. Yezîd'in dedesidir. Hz. Peygamber'le sohbeti vardır. Hayber ve Sıffin Savaşı'nda bulunmuştur. Yaşı küçük bulunduğu için Uhud Gazvesi'ne götürülmemiştir. Oğlu Ömer ve Ebu't-Tufeyl, kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Medine'de ölmüştür. İbn Ömer'in vefat tarihi olan hicrî 73'den önce öldüğü bilgisi dışında vefatına dair kaynaklarda bir veriye ulaşılamamıştır.

Zeyd b. Cârîye örneğinde olduğu gibi isim karışıklığının söz konusu olduğu durumlarda kanaatimizce tespiti yapılacak kişinin; adını taşıyan diğer şahısların belirlenip kimliklerinin net şekilde verilmesi, hakkındaki tüm verilerin kaynaklardan toplanması, isminin kayda

geçirilmesinde vehim, sehiv, tashîf vb. hususların olup olmadığının araştırılması ve soy bilgilerinin toplanması mevzubahis karışıklığı gidermede uygun bir yöntem olabilir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission

This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1989.
- Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li-t-Türâs, 2. Basım, 1410.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1419/1999.

- Ahmed Muhtâr Ömer. *Mu'cemu'l-lugati'l-'Arabîyyeti'l-Mu'âsira*. 4 Cilt. Kahire: Alemu'l-Kütüb, 1429/2008.
- Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Mahmûd el-Bağdâdî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Âmidî, Ebu'l-Kâsım el-Hasen İbn Bîşr. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâi's-su'arâ ve künâhim ve elkâbihim ve ensâbihim ve ba'di şî'rihim*. thk. F. Krenkow. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Tefsîrû'l-Begavî (Me'âlimü't-tenzîl)*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1409/1989.
- Begavî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz. *Mu'cemü's-sahâbe*. thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed Mahmûd Ahmed el-Cekenî. 5 Cilt. Kuveyt: Mektebetu Dârü'l-Beyân, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. Abdulmu'tî Emin Kalacî. 15 Cilt. Karaçi-Kahire: Câmiâtü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye-Dâru'l-Va'y, 1412/1191.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Tefsîru'l-Beyzâvî el-müsemma Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk-Mahmûd Ahmed el-Atraş. Dimaşk: Dâru'r-Reşîd-Beyrut: Müessesetu'l-Îmân, 1421/2000.
- Bikâî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-dürrer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. nşr. Muhammed Abdülmu'îd Hân. b.y.: y.y., ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî (el-müsemma el-Câmi'u's-Sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih)*. nşr. Ebû Abdillâh Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer Allûş. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd Nâşîrûn, 2. Basım, 1427/2006.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaffık b. Abdillâh b. Abdilkâdir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-Hadîs, 1406/1986.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1421/2000.
- Ebî Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2010.
- Ebû Ahmed el-'Askerî, el-Hasan b. Abdillâh b. Saîd. *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*. thk. Mahmûd Ahmed Mîre. 2 Cilt. Kahire: el-Matba'atü'l-Arabîyyeti'l-Hadîse, 1402/1982.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mihrân. *Ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419/1998.
- Ebu'l-Fadl el-Herevî, Ubeydillâh b. Abdillâh b. Ahmed. *el-Mu'cem fî müştebehi esâmi'l-muhaddisîn*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1411/1990.
- Ezdî, İbn Saîd. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb. Kahire: Dâru'l-Emîn, 1414/1994.
- Fahrüddîn er-Râzî, Muhammed İbnü'l-'Allâme Ziyâuddîn Ömer. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-müştehir bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

- Haddâd, Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed. *Tahrîcü ehâdîsi İhyâ-i ‘ulûmî’ d-dîn li’l-İrâkî ve’bni’s-Sübkî ve’z-Zebîdî*. 7 Cilt. Riyad: Dâru’l-’Âsime, 1408/1987.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Şebâb el-Ufurî. *Kitâbü’t-Tabakât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Bağdat: Matbaatü’l-ânî, 1937/1967.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Telhîsü’l-müteşâbih fi’r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü ‘an bevâdirî’t-tashîf ve’l-vehm*. thk. Sükeyne eş-Şihâbî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru Talâs, 1985.
- Hâzin, Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. *Tefsîru’l-Hâzin el-müsemmâ Lübbü’t-te’vîl fi me’âni’t-tenzîl*. tsh. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, 2004/1425.
- Heysemî, Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr. *el-Maksadü’l-alî fi zevâidi Ebî Ya’lâ el-Mevsilî*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, ts.
- İbn Abbâs. *Tenvîru’l-mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, 1412/1992.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstî’âb fi ma’rifeti’l-ashâb*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 9 Cilt. Merkezi Hicr li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 1440/2019.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelüsî. *Tefsîru İbn Atıyye el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. er-Rehâle el-Fârûk vd. 8 Cilt. Doha: Dâru’l-Hayr, 2. Basım, 1428/2007.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed İbn İdrîs er-Râzî. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘azîm müsened ‘ani’r-Resûl ve’s-sahâbe ve’t-tâbi’in*. thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî. *el-Cerh ve’t-ta’dîl*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, 1372/1953.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Absî. *el-Musannefli-İbn Ebî Şeybe*. thk. Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm b. Muhammed. 15 Cilt. Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1429/2008.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘azîm*. thk. Ebî Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafâ el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1423/2002.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî b. Muhammed. *İthâfû’l-mehere bi’l-fevâidi’l-mübtakire min etrâfi’l-‘aşere*. thk. Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. 19 Cilt. Medine: Mecmau’l-Melik Fahd li-Tibâati’l-Mushafi’ş-Şerîf, 1415/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. *el-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Mu’avvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. *Tefsîrü’l-müntebih bi-tahrîri’l-müştebih*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. 4 Cilt. Kahire: el-Müessesetü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmme, ts.
- İbn Hazm, Alî el-Endelüsî. *Cevâmi’u’s-sîre ve hamsü resâile uhrâ*. thk. İhsân Abbâs-Nâsirüddîn el-Esed. Mısır: Dâru’l-Me’ârif bi-Mısır, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhîrü ‘ulemâ’i’l-emsâr*. nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, ts.

- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebî Hâtîm et-Temîmî el-Büstî. *es-Sikât*. nşr. Muhammed Abdülmüîd Hân. 10 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdühû, 2. Basım, 1375/1955.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba-Mektebetu Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 1421/2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Mâkûlâ, el-Emîr. *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullâh Alî el-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' ez-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâtî'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire; Mektebü'l-Hancı, 1421/2001.
- İbnü'l-Ca'd, Ebu'l-Hasen Alî b. Ubeyd el-Cevherî. *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*. nşr. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1417/1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422/2001.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Mecdüddîn Ebû's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed. *Câmi'u'l-usûl li-ehâdisi'r-Resûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnaut. 12 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Halevânî-Matbaatü'l-Melâh-Mektebetü Dâru'l-Beyân, 1389/1969.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Alî Muhammed Mu'avvad-Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2002.
- İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî eş-Şâfiî. *et-Tavdîh li şerhi'l-Câmi's-Sahîh*. thk. Dâru'l-Felâh (Hâlid er-Rabbât ve Cum'a Fethî). 36 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- İşler, Emrullah. "Tashîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib. *Cemheretü'n-neseb*. thk. Alî Ömer. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1410/2010.
- Kılıç, Alâüddîn Moğultay b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hanefî. *İkmâlu Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Âdil b. Muhammed-Üsâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1422/2001.
- Komisyon (Merkezî'-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye). *Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr*. nşr. Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr. 24 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1427/2006.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2005.
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-'uyûn Tefsîru'l-Mâverîdî*. nşr. es-Seyyid b. Abdulkaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye-Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulâğî'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fûnâni 'ulûmih*. thk. Heyet. 13 Cilt. Şârika: Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ ve'l-Bahsî'l-'İlmî, 1429/2008.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr. *es-Sünne*. thk. Abdullâh b. Muhammed el-Busîrî. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1422/2001.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.
- Muhammed Atâ Yûsuf. *Tefsîrü's-Süddî el-Kebîr*. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1414/1993.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâ't-Türâsi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru'l-imâm Mücâhid b. Cebr*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1410/1989.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî. *et-Tefsîr fî't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. 15 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1440/2019.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl)*. thk. Yûsuf Alî Bedyûy. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekerîyyâ Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1416/1996.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüsyen b. Muhammed. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. “nfk”. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. Salâh Bâ Osmân vd. 33 Cilt. Cidde: Dârü't-Tefsîr, 1436/2015.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîru's-Semerkindî el-müsemma Bahrü'l-'ulûm*. thk. 'Ali Muhammed Mu'avvad vd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1413/1993.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berakât vd. 23 Cilt. Dimaşk: er-Risâletü'l-'Âlemiyye, 1434/2013.
- Süyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 1429/2008.
- Süyûtî, Celâluddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-'Arabîyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm ma' muhataşari'l-Müzenî*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1410/1990.

-
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 3. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif bi-Mısır, 2. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî Câmiu'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Esbâbü nüzüli'l-Kur'ân*. thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Vâkîdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkîdî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- Yıldız, Abdullah. "Kendilerine Nifâk İsnâd Edilen Sahâbîler ve Rivâyetleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/25 (Haziran 2011), 109-166.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. nşr. Ebû Abdillâh ed-Dânî b. Münîr Âlü Zehvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1427/2006.